

економічних ефектів. За вказаних умов воно може не тільки негативно, але й вкрай негативно впливати на національну економіку перехідного типу.

Література

1. **Чупик І.О.** Загальна формула економічної ефективності функціонування мікроекономічних систем та її типи// Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – Львів: ІРД НАН України. – 1999, вип. 6. – С. 132-145.
2. **Долішній М.І., Копич І.М., Загорський В.С.** Становлення і розвиток систем економічного оцінювання в перехідних економіках: проблеми природи, типологізації і кліометричного аналізу// Економетричні методи і моделі в економіці: теорія і практика. Ч. 1. – Львів, 1998. – С. 8-20.
3. **Чупик І.О.** Економічна ефективність перехідних економічних систем (проблеми методології загального виміру): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Львів: ЛДУ, 1999. – 20 с.
4. **Башнянин Г.І. Копич І.М.** Про елементарну і високу технологію виміру економічних параметрів// Становлення національної економіки України. – Львів: ЛДУ. – 1995, вип. 5. – С. 110-119.
5. **Третяк Г.С.** Державна регуляція економічних систем: поняття та основні типи// Соціально-економічні дослідження в перехідний період: Економічні проблеми розвитку виробництва та інноваційної діяльності. – Львів: ІРД НАН України. – 2000, вип. 19. – С. 414 -418.
6. **Башнянин Г.І., Копич І.М., Янків М.Д.** Формування економічних оцінок в перехідних економічних системах: проблеми природи, функціональних типів і метрологічного аналізу// Економетричні методи і моделі в економіці: теорія і практика. Ч. 3. – Львів, 1998. – С. 28-32.
7. **Третяк Г.С.** Про дерегулювальну еластичність економічних систем// Вісник Львівської КА. Серія економічна/ За матер. II-ї міжнар. економетричної конф. "Економетричні методи і моделі в економіці: теорія і практика". – Львів: Коопосвіта. – 2001, вип. 9. – С. 157-161.
8. **Політична економія:** структура і програма курсу для студентів економічних спеціальностей/ За ред. проф. Г.І. Башнянина. – К.: ІЗМН, 1998. – 78 с.
9. **Макроекономічна теорія:** структура і програма курсу для студентів економічних спеціальностей/ За ред. проф. Г.І. Башнянина. – К.: ІЗМН, 1998. – 57 с.
10. **Мікроекономічна теорія:** структура і програма курсу для студентів економічних спеціальностей/ За ред. проф. Г.І. Башнянина. – К.: ІЗМН, 1998. – 76 с.

УДК 339.13

*Здобувач О.М. Зелінська – Луцький державний
технічний університет*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЦІНОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ПРИРОДНИМИ МОНОПОЛІСТАМИ

Зміст цієї статті полягає в детальному аналізі цінової дискримінації та перехресного субсидування, що використовують у сфері природної монополії. Досліджено також їх вплив на діяльність підприємств та економіку загалом.

Competitor O.M. Zelinska – Lutsk State Technical University

The generosity of the using of costs discrimination natural monopolists

The content of the given article in the detailed analysis of the costs discrimination and the cross subsidization which is used in the natural monopoly sphere. Their influence into the plant work and the economics in general is also studied.

Вступ. Увага до проблем ціноутворення у сфері природної монополії обумовлена насамперед стійкою тенденцією до їх зростання. Попри це, високий рівень цін і тарифів на продукцію та послуги природних монополістів зумовлює зростання витрат на продукцію інших галузей. Внаслідок цього під-

приємства змушені підвищувати ціну для компенсації своїх витрат. При цьому обсяги попиту на продукцію падають, вона втрачає конкурентоспроможність. Внаслідок гальмується розвиток підприємств.

Погоджуючись з переважною більшістю висновків раніше проведених досліджень вчених-економістів, зокрема, І. Алексєєва, С. Князя, І. Талатури, А. Бабака, О. Романюка, Ю. Стадницького, В. Кривуцького, І. Чудного та інших [1-2; 5-7], потрібно визнати, що проблема щодо формування тарифів природних монополістів залишається досі невирішеною. Негативний вплив високих тарифів природних монополій відчують дедалі більше підприємств-споживачів. Про це свідчать результати кон'юнктурних опитувань Держкомстату України. Частка опитаних підприємств, що відчуває цей вплив, зростає з 2000 р. з 12-15 % до 21 %. У таких галузях як виробництво будівельних матеріалів, металургія, добувна промисловість, виробництво електроенергії, газу та води цей вплив відчуває понад 30 % підприємств [5, с. 7-8].

Шкода, але невирішеним є питання щодо формування міжгалузевих балансів цін, не досліджується і не прогнозується конкретно, яким чином зростання цін у сфері природної монополії, і ЖКГ зокрема, вплине на інші галузі та економіку загалом.

Метою статті є аналіз цінової дискримінації та перехресного субсидування, що використовуються в сфері природної монополії та виявлення їх впливу на діяльність підприємств та економіку загалом.

Результати. Формування тарифів відбувається на основі розрахунків собівартості та норм витрат у межах, що здійснюються базовими підприємствами. По-своєму нормування витрат та втрат здійснюється на основі рекомендацій місцевих науковців з урахуванням регіональних особливостей функціонування підприємств. Впливає безпосередньо і рівень матеріально-технічного забезпечення, зношеності основних фондів.

Необхідність підвищення тарифів у сфері ЖКГ значною мірою зумовлено неефективним господарюванням, яке по-своєму породжене занепадом матеріально-технічної бази і застарілістю технологій, громіздкістю управлінських схем, відсутністю належної економічної зацікавленості у підвищенні результатів діяльності кожної господарської ланки.

Понад половину основних фондів ЖКГ повністю зношені. Найгостріше проблема зносу відчувається на підприємствах, що займаються виробництвом і розподілом електроенергії, газу та води, де він досягає 2/3 фондів.

Поряд з фізичним зношенням, моральний знос проявляється ще більш яскраво. У ЖКГ, як і в енергетиці та на транспорті, за оцінками експертів, досягає 90 % [1, с. 39].

Впродовж останнього десятиліття фактично не здійснювався капітальний ремонт, в 3 рази занижені видатки на технічне обслуговування, при тому, що у 3-4 рази завищені видатки на обслуговування транспортних мереж.

Аналіз структури витрат основних підгалузей ЖКГ за 2000-2006 рр. свідчать про те, що у водопостачанні та водовідведенні матеріальні затрати є домінуючими, а у водовідведенні вони становлять понад третину витрат. Та-

ким чином, отримання зростання цих витрат є основою оптимізації витрат загалом. Складність завдання в тому, що зростання матеріальних витрат значною мірою обумовлене подорожчанням ресурсів, що використовуються підприємствами ЖКГ. По-своєму, тенденція до підвищення ресурсних цін є стійкою. Тому вихід з ситуації вбачається насамперед в оптимізації виробничого процесу, що дозволило б зекономити ресурси. Але це по-своєму вимагає великих затрат. Так, за оцінками експертів, для підтримки інфраструктури тепломереж, потрібно додатково вкласти 15 млрд. грн. Ще 40-50 млрд. грн. необхідні для забезпечення їх ефективного безпечного використання.

Просте скорочення витрат неприпустиме і щодо витрат на оплату праці. Низький рівень оплати праці у сфері ЖКГ на сьогодні є однією з головних причин відтоку кваліфікованих кадрів в інші сфери, недостатньої зацікавленості в ефективній роботі тощо. Тому економія на цьому виді витрат можлива не за рахунок стримування зарплати, а за рахунок оптимізації функцій працівників та структури працюючих, істотного підвищення озброєності праці.

Поряд зі зростанням вартості послуг, підвищення тарифів зумовлено недосконалістю самого способу ціноутворення на продукцію монополістів та недоліками в його регулюванні. Насамперед, ріст цін пов'язаний з витратним способом їх формування. В умовах відсутності конкуренції у сфері ЖКГ за методом "витрати плюс" зумовлює відсутність будь-яких економічних стимулів до зниження витрат. Адже будь-яке збільшення витрат внаслідок помилкових управлінських рішень не впливає на фінансовий результат, оскільки перекладається на споживачів.

Така проблема характерна не лише для української економіки, вона носить загальний характер. Зокрема, в США її намагаються розв'язати за рахунок віднесення частини збитків неефективного управління на акціонерів компаній-монополістів. Ці спроби викликають спротив управлінців, що акцентують на подальшому зростанні цін у разі зниження прибутків через труднощі залучення капіталу і збільшення обсягів вимушеного кредитування і відповідно обсягів процентних виплат.

При формуванні монопольної ціни методом витрати плюс амортизація може нараховуватись виробничим або кумулятивним методом. Нормування прибутку може здійснюватись щодо поточних витрат чи щодо інвестованого капіталу [6, с. 51-56]. Кожний з методів дає різні результати. Це свідчить про можливість маніпулювання процесом формування ціни на різному рівні.

На наш погляд, цілком обґрунтована є позиція тих економістів, які вважають, що використання методу "витрати плюс" справедливий прибуток скеровано не на задоволення інтересів споживачів, а на зацікавленість управлінців у збільшенні операційних та інвестиційних витрат [2].

Відсутність обґрунтованого включення у витрати тих чи інших видатків породжує практику невиправданого включення до ціни ряду витрат; безнадійних боргів, наднормативних витрат, витрат, не пов'язаних зі статутною діяльністю підприємств тощо.

Вирішенню проблем має сприяти прийняття низки урядових рішень. Так, згідно з постановою КМ України № 955 від 10 липня 2006 р., в тарифи

на централізоване постачання гарячої води та теплової енергії заборонено включати витрати, що не стосуються цієї діяльності безпосередньо. Це саме передбачене і щодо водопостачання та водовідводу за постановою КМ від 12.07.2006 р. № 959.

Ще одним негативним проявом витратного способу формування цін, що сприяє їх зростанню, є включення до ціни необґрунтованих витрат. Можливість цього створюється значною мірою внаслідок завищених норм споживання води, газу, відсутності лічильників та підрахунку розподілу обсягу наданих послуг між споживачами. В наявних умовах налагодження системи точного обліку та розподілу послуг не вигідне їх постачальникам, адже дає змогу їм завищувати тарифи і покривати збитки від неефективного господарювання.

Яскравим прикладом є централізоване постачання теплої води. Адже значна кількість тепла втрачається на шляху до кінцевих споживачів через неналежну теплоізоляцію, що не встановлюється при встановленні тарифів. Не обліковується кількість і температура теплої води у будинках тощо. Таким чином населення часто змушене платити за ненайвні послуги. Захист свого права не сплачувати за відсутні і низькоякісні послуги вимагає великих зусиль.

Статистика свідчить про істотні розміри втрат теплової енергії, що враховується у тарифах на теплопостачання. Зокрема, в Рівненській обл. вони досягають 25 %, в Харківській – 19,2 %, Хмельницькій – 17,6 % тощо. Норми втрат води, що в тарифах у Кіровоградській обл., сягають 42 %, у Одеській – 25 %, у Миколаївській – 36,48 % тощо [7, с. 49].

Протягом 2001-06 рр. споживачам було повернуто понад 2 млрд. грн. за ненадані послуги з водопостачання, водовідведення та теплопостачання. Цим "грішать" Львівтеплоенерго, Прилуки теплоенерго, КП Олександрія-водоканал (м. Бруслів) тощо. Часом за ті ж такі послуги підприємства беруть плату двічі, в чому було зокрема звинувачено низку РЕМ Київобленерго тощо.

Антимонопольним комітетом виявлено і припинено практику нарахування АК "Харківобленерго" сум збитків до відшкодування без проведення експертизи приладів обліку електроенергії на суму 1,3 млн. грн. лише за рік; "Кіровоградобленерго" в чотири рази завищило тариф на послуги зі зміни тарифних засобів обліку електричної енергії. Тільки в 2005 р. неправомірне необґрунтоване стягнення зі споживачів плати за по суті не надані послуги, нав'язування додаткових умов, що ущемили права споживачів, відбувалося на ринках тепло, водопостачання та водовідводу у 26 регіонах України. Сума перерахунків підприємств тепло- та водопостачання зі споживачами за ненадані, або в неповному обсязі послуги за 2001-2008 рр. становить 1 млрд. грн. [4, с. 5-8].

Економічно необґрунтовані тарифи були в 23 регіонах України. АМК виявлено 235 порушень законодавства в ціноутворенні, що становить понад половину зловживань монопольним становищем у сфері ЖКГ [3, с. 3].

Природні монополісти часто зловживають своїм положенням, нав'язуючи споживачам низку платних послуг, наприклад, зобов'язують людей пере-

виряти в лабораторіях водоканалів водяні лічильники перед встановленням, як це, на жаль, було в багатьох областях. Зокрема, лише в 2006 р. АМКУ в 26 регіонах України виявлено і припинено 580 зловживань монопольним (домінуючим) положенням на ринку тепло-, водопостачання та водовідводу. Лише у Луганській обл. захищено інтереси 900 тис. споживачів, в Донецькій – близько 848 тисяч, у Львівській – понад 400 тисяч, у Волинській – близько 300 тисяч тощо [3, с. 3]. Посилення уваги АМКУ до цінових порушень зумовлює видозміни у зловживаннях. Дедалі частіше вони мають прихований характер за рахунок перерозподілу доходів між різними видами діяльності. Істотною причиною зростання цін у секторі природної монополії є широке застосування перехресного субсидування, що зумовлює перекоси в розрахунках, поєднання різкого завищення цін на частину продукції з одночасним їх заниженням стосовно рівня витрат та необхідності забезпечення прибутковості – на іншу продукцію або послуги.

Перехресне субсидіювання з'являється тоді, коли підприємство диференціює ціни на своє продукцію таким чином, що завищення цін щодо середніх витрат на одні види продукції чи послуги поєднується зі зниженням цін на інші види. Доходи від продажу за завищеними цінами компенсують збитки від продажу за заниженими цінами.

Перехресне субсидіювання може бути і у формі встановлення тієї самої ціни на продукт чи послугу, що продається різним групам споживачів незалежно від різниці в рівні граничних витрат, що існують при задоволенні потреб різних груп.

Перехресне субсидіювання є проявом застосування цінової дискримінації підприємствам, що діють у сфері природної монополії. Можливість продажу тієї самої продукції (послуг) різним групам споживачів за різною ціною (тарифами) обумовлена можливістю контролю виробників за обсягами споживання. Її вигідність для природного монополіста визначається збільшенням обсягів виробництва, а відповідно і доходу за рахунок економії від масштабів.

Спадний характер середніх та граничних витрат в умовах природної монополії створює підстави для поширення систематичної цінової дискримінації другого та третього ступеня. Використання цінової дискримінації другого ступеня пов'язано зі зміною готовності споживачів платити за послуги природного монополіста залежно від обсягу їх споживання. Зі збільшенням обсягів споживання цінність послуг поступово знижується по мірі насичення потреби.

За таких умов для збільшення обсягів реалізації продукту підприємство може призначати на різні обсяги продукції чи послуг (їх блоки) різні ціни. Оскільки розширення обсягів діяльності супроводжується стійкою економією від масштабів, то блокове ціноутворення вигідне не лише споживачам, але й самим виробникам.

При застосуванні цінової дискримінації третього ступеня споживачі поділяються на декілька груп, що відрізняються обсягами попиту, платоспроможністю та еластичністю попиту. Це дає змогу встановлювати оптимальні

ціни для кожної групи споживачів з врахуванням динаміки граничного виторгу та граничних витрат. Останні по-своєму визначаються сумарним обсягом виробництва.

Труднощі у встановленні такого тарифу обумовлюються різницею у попиті різних споживачів і можливості їх втечі з ринку, коли розмір плати не скуповуватиме їх вигоди від споживання. Але така втеча по суті мало реальна, якщо йдеться про товари чи послуги першої необхідності (воду, тепло, електроенергію тощо).

Більш ефективним є встановлення дискримінаційного двокомпонентного тарифу, що враховував би потреби і платоспроможність окремих груп споживачів щодо послуг. Водночас, при цьому є ризик порушення антимонопольного законодавства і таким чином переслідування регулювальних органів. Встановлення оптимального двокомпонентного тарифу передбачає збалансування зниження ефективності як з точки зору зменшення обсягів споживання при підвищенні фіксованої частини тарифу, так і з точки зору підвищення рівня граничних витрат.

Водночас, у випадку цінової дискримінації з боку природної монополії нерідко наявне невинуватене "накручування" цін або обмеження законних прав певних груп споживачів без існування на це законних і економічно обґрунтованих умов, а лише за рахунок панування на ринку.

Використання цінової дискримінації з метою збільшення сукупних доходів з боку природних монополістів є досить поширеним, зокрема і на українських підприємствах галузі зв'язку, електро- та газопостачання, комунальних послуг. Насамперед вона стосується блокового ціноутворення для різних груп споживачів, залежно від часу надання послуг. Це доповнюється ціновою дискримінацією, що запроваджується державою з метою захисту ряду соціальних груп населення: ветеранів війни, учасників бойових дій, малозабезпечених тощо.

Запровадження пільгових тарифів на продукцію природних монополістів породжує низку серйозних економічних проблем. Насамперед, це проблема відшкодування збитків виробників через продаж продукції (послуг) за низькими цінами, що не скуповують витрат. Гостре питання визначається великою кількістю пільговиків, зловживаннями в цій сфері за рахунок незаконного отримання пільг заможними споживачами, відсутністю повної та своєчасної компенсації з бюджетів втрат виробників.

Цінова диверсифікація (дискримінація) за групами споживачів у сфері ЖКГ застосовується при встановленні на різному рівні тарифів для промислових підприємств та комерційних структур і для населення. Для житлового сектора тарифи встановлюються на нижчому рівні. До недавнього часу населення послуги природних монополістів оплачувало на рівні, що не давав змогу покривати витрат підприємств. Особливо це стосувалось пільгових категорій споживачів. Диференціюються також тарифи для сільського і міського населення. Втрати від продажу послуг нижче собівартості монополіст намагається компенсувати за рахунок іншої групи споживачів або інших видів діяльності, зокрема за рахунок перехресного субсидування. Внаслідок хроніч-

ної недостатчі фінансових ресурсів в місцевих, регіональних та в державному бюджетах. Виробники послуг далеко не завжди могли на практиці отримати компенсацію за обслуговування пільгових категорій населення. Це спонукало їх до завищення цін на свої послуги для підприємницького сектора. Власне тут зловживання монопольним становищем породжується недосконалістю механізму державного регулювання.

У табл. 1 узагальнено результати впливу цінової диверсифікації і перехресного субсидування на діяльність підприємств та економіки загалом.

Табл. 1. Наслідки цінової диверсифікації, що застосовується природними монополістами та перехресного субсидування

Позитиви і наслідки		Негативні наслідки	
для підприємств	для економіки	для підприємств	для економіки
– компенсація збитків від пільгових тарифів	– реалізація соціальної політики	– збитки від реалізації продукції за пільговими цінами	– скорочення фінансової основи для розвитку сектора природної монополії
– збільшення обсягів реалізації послуг	– збільшення обсягів споживання – компенсація частини надлишку споживача	– небезпека несечасної та неповної компенсації втрат з бюджетів усіх рівнів	– гальмування зростання якості послуг та її свідоме зниження; – зниження життєвого рівня споживачів
– реалізація ефекту масштабу	– отримання послуг з нижчою собівартістю	– скорочення фінансової бази для розвитку виробництва	– спотворення стимулів до інвестування
– підтримка ефективності за рахунок перерозподілу доходів	– підтримка ефективності функціонування сектора природної монополії		– непрозорість формування тарифів – посилення тіньових схем руху грошей і ресурсів

В українській економічній літературі, а особливо в практиці тарифного регулювання, на наш погляд, явно недостатньо уваги приділяється питанню розмежування і відповідно врахування при встановленні тарифів граничних та фіксованих витрат. Особливістю формування витрат у секторі природної монополії є високий рівень постійних витрат, що безпосередньо не пов'язані з обсягом діяльності.

Послуги з електро-, тепло- та водопостачання, що надаються конкретним споживачам визначають рівень граничних витрат. За наявності індивідуальних лічильників ці витрати мають чітке обґрунтування. Поряд з цим, підприємства, що надають відповідні послуги, мають також постійні (фіксовані) витрати. Їх обсяг не залежить безпосередньо від обсягу наданих послуг кінцевим споживачам. Це насамперед витрати на утримання, технічне обслуговування та ремонт обладнання і мереж, створення резервних потужностей тощо.

Визначення рівня фіксованих витрат є в Україні на сьогодні непрозорим і викликає підозру щодо їх завищення внаслідок необґрунтованого включення до складу цих витрат невинуватених адміністративних видатків (на корпоративні потреби, на судові позови до неплатників тощо).

Питання обґрунтованого розподілу цих витрат між споживачами є одним з найскладніших і суперечливих. Вирішення проблеми залежить від того, який підхід є домінуючим: соціальний чи економічний. Адже постійні витрати можуть розподілятися пропорційно між споживачами послуг, або з врахуванням платоспроможності різних груп споживачів та актуальності їх соціального захисту.

Оскільки при перегляді тарифів у сфері ЖКГ протягом багатьох років переважав соціальний підхід, то зростання витрат цієї сфери майже повністю перекладалось на підприємства та організації. Соціальна спрямованість тарифів в сфері ЖКГ завела галузь у глухий кут, зробила її інвестиційне непривабливою.

На вирішення проблеми було спрямовано програму реформування ЖКГ (2004 р.), що передбачала фінансове оздоровлення житлово-комунальної сфери за рахунок бюджету. Водночас, державні вливання є недостатніми. За їх рахунок неможливо оновити матеріальну базу ЖКГ. Крім грошових, необхідні інвестиції у вигляді сучасних технологій, ефективних управлінських рішень. Система повністю потребує докорінної модернізації.

Висновки. Таким чином, причинами зростання цін у сфері природної монополії є: зростання вартості послуг, що надають підприємства цієї сфери, застосування перехресного субсидування діяльності, недосконалість ціноутворення та цінового регулювання. Основними проблемами обліку витрат, на базі яких формуються тарифи є: відсутність обґрунтованого розмежування витрат, зокрема виокремлення постійних, середніх та граничних витрат, що не мали місця та повторне врахування витрат.

Цінова дискримінація та перехресне субсидування в сфері природної монополії справляють суперечливий вплив на діяльність підприємств та економіку загалом, що виражається у поєднанні позитивних та негативних ефектів впливу на ефективність, інвестування та вирішення соціальних проблем.

Література

1. Алексеев Й., Князь С, Талатура Й. Управление развитием естественных монополий: задачи, функции, методы// Конкуренция. – 2007, № 1 (24).
2. Бабак А.В., Романюк О.П. Эффективное регулирование цены природных монополистов (Теория та практика міжнародного досвіду)// Наш дім: Інформаційно-аналітичне видання. Аспекти тарифної реформи. – 2003, вип. I.
3. Звіт Антимонопольного комітету України// Конкуренція. – 2007, № 1.
4. Звіт Антимонопольного комітету України про свою діяльність у 2005 р.// Вісник Антимонопольного комітету. – 2006, № 1.
5. Конкуренція в Україні. Аналітична доповідь щодо стану, тенденцій і проблем розвитку економічної конкуренції в Україні у 2000-2005 рр. – АМК України, Центр комплексних досліджень з питань антимонопольної політики/ ІЕП НАНУ. – 2006.
6. Стадницький Ю., Кривуцький В. Методи формування ціни на продукцію природних монополістів// Регіональна економіка. – 2003, № 4.
7. Чудний І. Законодавчі засади державної цінової політики та проблемні питання її реалізації в Україні// Економіка України. – 2005, № 10.